

Гелінада ГРІНЧЕНКО

УСНІ СВІДЧЕННЯ КОЛИШНІХ ОСТАРБАЙТЕРІВ: СПРОБА АНАЛІЗУ

У цій статті, присвяченій особливостям реконструкції минулого в усних історіях колишніх оstarбайтерів, тобто цивільного населення Радянського Союзу, вивезеного на примусові роботи до нацистської Німеччини в роки Другої світової війни, я хотіла б зупинитися на таких проблемах. По-перше – на особливостях колективної пам'яті про війну, характерних для радянського минулого, їх впливу на «офіційний» суспільний дискурс про війну в сучасній Україні і місці, яке в колективних уявленнях займала і далі займає пам'ять про примусову працю в нацистській Німеччині. По-друге – на особливостях особистих індивідуальних спогадів колишніх оstarбайтерів, їх співвідношенні з колективними уявленнями, мірі зумовленості приватних спогадів офіційним *Grand Narrative of War*, та процесі мітологізації історії її досвіду оstarбайтерів. І, нарешті, – на особливостях саморепрезентації і розповідей про минуле в середині самого «мнемонічного співтовариства» оstarбайтерів, а саме – на характерних рисах історій представників міської (модерної) та сільської (більш традиційної) культур. До певної міри ця стаття є узагальненням гіпотез і висновків, яких дійшла авторка під час роботи над збірником «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів»¹. Почасти вони вже були оприлюднені у наукових статтях (опублікованих² та поданих до друку³), а також у доповідях на наукових конференціях⁴.

¹ Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Гринченко. Х.: Видавничий Дім «Райдер», 2004. 236 с.

² Гринченко Г. Г. Устная история оstarбайтеров: реконструкция события или смысла? // Література та культура Полісся. Ніжин: НДПУ, 2002. Вип. 20. С. 215–219; Гринченко Г. Г. Остарбайтеры: источники к изучению истории повседневности // Наука и образование: Материалы Всероссийской научной конференции (20–21 февраля 2003 г.): В 4 ч. / Кемеровский государственный университет. Беловский институт (филиал). Белово, 2003. Ч. 2. С. 92–98; Grinchenko G. The System of Forced Labor in the Economy of Third Reich // International Summer School at St. Petersburg «New Cultural History – Economic History, Environmental History, and History of Technology»: Abstracts. – EU SPb, Max-Planck Institute für Geschichte, 2003. P. 12–14. <http://www.eu.spb.ru/histschool/2003/thesis/grynenko.htm>; Гринченко Г. Г. Остарбайтеры Третьего рейха – стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2003. Вип. 7. Ч. I. С. 219–226; Гринченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. К., 2004. Вип. 8. Ч. I. С. 52–58; Гринченко Г. Г. Текстуальный анализ усно-историчного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. Харків-Київ: Критика, 2004. С. 151–171; Гринченко Г. Г. «Устные истории» и проблемы их интерпретации (на примере устных интервью с бывшими оstarбайтерами Харьковской области) // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии: Сб. статей. Челябинск, 2004. С. 215–227; Гринченко Г. Г. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции // Военно-

При написанні статті було використано усні інтерв'ю, які не ввійшли до збірника, тому цитування цих матеріалів подане із посиланнями на власний архів автора, що містить закодовану інформацію про респондентів.

Починаючи з проблеми застосування категорії «пам'ять», треба підкреслити, що на сьогодні як у західних, так і в пострадянських країнах це поняття зазнало значної інфляції. Його використовують у безлічі не лише історичних праць, але й у газетних та журнальних публікаціях, теле- і радіопрограмах, урочистих промовах і політичних проєктах. У результаті ми читаємо й чуємо про *колективну, групову, індивідуальну, національну, історичну, соціальну пам'ять*, про «мнемонічні» спілки і групи тощо. При цьому автори часто наділяють кожне з цих понять особливим змістом, зручним з точки зору поставленого завдання, але зовсім неясним щодо меж і тематичного поля використання. При цьому парадигма між- і полідисциплінарності соціально-гуманітарного дослідження з її настановою на прозорість меж інтелектуального суверенітету певної галузі знань, що віднедавна стала актуальною, дуже ускладнила пошук термінологічного визначення *пам'яті* також і як категорії історичного пізнання.

Оперування терміном «пам'ять» у межах сучасних історичних досліджень, на мій погляд, визначає дві тенденції, вектори яких спрямовано назовні й усередину пояснювального поля цих розробок: тенденцію *опосередкованого*

историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 352–364.

³ Гринченко Г. Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – подано до друку; Гринченко Г. Г. «Східний робітник» у нацистській Німеччині – усна історія примусового досвіду // Вісник Харківського національного університету. – 2005. – Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки» – подано до друку; Гринченко Г. Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – подано до друку; Grinchenko Gelinada. Ostarbeiteres of the Third Reich: remembering and forgetting as the strategies of survival // Historia, Antropología y Fuentes Orales – подано до друку в перекладі.

⁴ Серед інших: Общероссийский круглый стол «Военно-историческая антропология: актуальные проблемы изучения», 3-е заседание, 27–28 ноября 2002 г., Москва, Институт российской истории РАН, Центр изучения новейшей истории России и политологии, Центр «Россия, СССР в истории XX века»; Всероссийская научная конференция «XX век и культурная память», 31 января – 1 февраля 2004 г., исторический факультет Челябинского государственного университета, Челябинское отделение Российского общества интеллектуальной истории; XIII International Oral History Conference «Memory and Globalization», 23–26 July 2004, Rome, Italy; Міжнародна наукова конференція «Незабутні сторінки історії нашого народу (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників)», 17 грудня 2004 р., Київ, НАН України, Інститут історії України; Международная конференция «Война. Другая память», 9–11 апреля 2005 г., Москва, Международное историко-просветительское, правозащитное и благотворительное общество «Мемориал», Фонд имени Генриха Белля; Using the War: Changing memories of World War Two: Annual Conference of the Oral History Society with King's College, London, 1–3 July 2005; Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: український вимір», 29 вересня 2005 р., Київ, НАН України, Інститут історії України; Beyond Camps and Forced Labour, Current International Research on Survivors of Nazi Persecution – 60 Years On, Second multidisciplinary conference at the Imperial War Museum, London, 11–13 January 2006.

присвоєння значень шляхом запозичення термінів зі спеціальних словників інших дисциплін і зумовлену нею тенденцію створення власної *території змісту*, в межах якої пам'ять як категорія історичного пізнання формує свою евристичну, неповторність.

Параadoxально, що часто вживаний сьогодні концепт колективної пам'яті запровадив у науковий обіг не історик, а соціолог. Моріс Хальбвакс – учений-еклектик, учень Е. Дюркгайма, професор Страсбурзького університету, який трагічно загинув у Бухенвальді в березні 1945 року. У 1920–1930-х роках він розробив теорію, центральна теза якої полягає в соціальній обумовленості пам'яті, пригадування й забування. Пам'ять індивіда змістово визначається колективом (звідси й поняття «колективна пам'ять»), вона виникає і підтримується завдяки комунікації та взаємодії в межах групи, наслідком порушення яких є забування. Колективна пам'ять, відповідно до теорії М. Хальбвакса, спрямована на забезпечення групової ідентичності, вона фіксує реальні або вигадані події минулого, що забезпечують єдність групи, і «видаляє» факти, які загрожують її цілісності. Колективна пам'ять простягається далеко за межі автобіографічної (індивідуальної) пам'яті й забезпечує трансляцію знань про минуле від одного покоління до іншого, а її здатність зберігатися в часі залежить від впливовости певної групи в суспільстві. Якщо стара еліта (чи інша домінантна спілка) залишає історичну сцену, образи минулого можуть бути замінені новими образами, що належать тій соціальній групі, яка досягла влади.

Загалом після першого систематичного обґрунтування концепції колективної пам'яті М. Хальбвакса усі наступні дослідження цього феномена так чи так продовжують, розвивають або критикують основні положення його теорії, насамперед взаємозв'язки індивіда й суспільства у «просторі пам'яті», розгляд пам'яті як знаряддя влади, відношення між пам'яттю та історією. Однак величезна кількість як альтернативних, так і близьких за змістом теоретичних конструкцій колективної пам'яті, а також обмежений розмір цієї статті змушують мене запропонувати доволі загальну схему співвідношення історичного і соціального аспекту у використанні терміна *пам'ять*.

У контексті дослідження колективної пам'яті здається доцільним аналіз її горизонтального й вертикального зразків, де горизонтальний зразок становить собою історико-культурний континуум трансляції пам'яті про минуле, а вертикальний детермінований, належністю індивіда до певної соціальної групи. Горизонтальний зразок дає можливість історичного аналізу колективної пам'яті, по-перше, як культурної пам'яті нації – тобто феномена колективного запам'ятування й забування, спрямованого на відбір і збереження знань про найбільш значуще для нації минуле, яке часто набуває форми міту і підтримується за допомогою святкової церемонії та ритуалу. По-друге, горизонтальний зразок дає можливість історичного аналізу колективної пам'яті як пам'яті комунікативної, яка охоплює спогади сучасників подій, підтримується повсякденним спілкуванням у межах індивідуальних біографій і звернена на недавнє минуле, тобто останні 80–100 років⁵.

/

⁵ Докладніше див., напр.: Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 1999.

Своєю чергою, вертикальний зріз пам'яті певного соціуму виступає контекстом аналізу так званих «мнемонічних спілок», для яких пам'ять про будь-яку подію є способом підтримання й репрезентації колективної ідентичності. Однак (і це є ще одним важливим моментом, який необхідно враховувати під час аналізу будь-яких форм пам'яті) пам'ять становить собою не лише процес селекції подій та їх деталей, але й певну *конструкцію*, результат цієї селекції, якусь статичну картину образів і символів, що мають певне змістове навантаження, яке потребує окремого дослідження.

Пам'ять про війну, як і будь-яку іншу подію в історії, становить складне й (хоча часто латентно) взаємозв'язане переплетення вже згаданих колективних, а також індивідуальних, особистих спогадів, з притаманною їм суб'єктивністю, ірраціональністю і частою невідповідністю тому, що узурповано офіційними інтерпретаціями. Колективні уявлення при цьому абсолютно неприпустимо розглядати як звичайну суму індивідуальних спогадів, це завжди зовсім інакше вибудувані «реконструкції» історичних процесів і подій, функція яких пов'язана або з ритуалами колективної солідарності (“ми – народ-переможець”), або з викладенням колективних мітів та ідеологем, призначених легітимувати певні соціальні інститути, політичні дії або режими влади⁶. У випадку пам'яті про війну в тому вигляді, в якому вона сформувалася в межах офіційного радянського дискурсу, риторика Перемоги (з великої літери) над фашизмом стала найважливішим складником легітимації режиму «сталінської демократії», а також усієї післявоєнної ідентичності радянського народу, перетворилася на опорний образ усієї національної самосвідомості. Терміновий, розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес перетворення подій війни в набір упорядкованих спогадів був призначений не лише для того, щоб зробити осмисленою в очах мільйонів приголомшених і вражених людей жахливу трагедію, яку пережила країна. Його головною метою було надання нової легітимності режиму в той момент, коли революція стала вже далеким вицвілим спогадом і з'явилася нагальна необхідність підтверджити безперечне право відомого вождя на те, щоб бути лідером країни⁷. І саме звідси бере початок той складнопереплетений візерунок замовчувань, напівправди і відвертого обману, характерний для всієї радянської пам'яті про війну, який лише після колапсу всіх комуністичних режимів надав можливість заповнення лакун, пробілів і недаремно згаданих білих плям різних національних історій на противагу єдиній радянській.

Очевидно, що впродовж усієї радянської історії пам'ять про примусову працю в нацистській Німеччині не вкладалася в переможну риторику масового героїзму і патріотизму, адже праця на території ворога і на благо ворога не могла бути виправдана навіть її примусовим характером. Єдиною версією, що отримала право на існування, стала версія *Опору*, як організованого – в рамках міжна-

⁶ Докладніше див.: Гудков Л. «Пам'ять» про війну та масова ідентичність росіян // Критика. Ч. 5 (91). Травень, 2005. С. 11–16.

⁷ Про це див. також: Ферстти М. Непримиримая память: Россия и война. Заметки на полях спора на жгучую тему // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. №2–3 (40–41), 2005. С. 76–83.

⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М., 2002.

родного руху під тією ж назвою, – так і спонтанного, але свідомого шкідництва, насамперед на промислових підприємствах. Своєю чергою у колективних акаадемічних дослідженнях і окремих наукових працях радянської доби примусова праця цивільного населення СРСР розглядалася як один з численних злочинів нацистів на окупованих територіях і найчастіше обмежувалася лише епізодом примусової мобілізації. Не дивно, що в повоєнній радянській історіографії не існувало жодної тематичної монографії, присвяченої всебічному дослідженню історії примусу до праці.

Парадоксально, але на всьому постраянському просторі до сьогодні існує лише одне фундаментальне дослідження, присвячене даній темі. Це монографія російського дослідника Павла Поляна «Жертви двох диктатур: життя, праця, приниження і смерть радянських військовополонених і оstarбайтерів на чужині і на батьківщині»⁸. Інші праці, переважно дисертаційні, мають регіональний або локальний характер і написані переважно на матеріялах обласних архівів – російських, білоруських чи українських⁹.

Стосовно оцінок і характеристик (я не беру до уваги величезної кількості нового фактичного матеріалу, що вперше вводиться до наукового обігу), то в спробах відійти від кліше і штампів радянської доби вони формують новий, але, знову-таки, жорстко структурований міт *Абсолютної Жертви*. Міт, який, на жаль, не залишає місця для аналізу дуже складного і суперечливого досвіду колишніх примусових робітників.

Тут необхідно підкреслити, що з початку 90-х років минулого століття приховані раніше репрезентації минулого, зокрема минулого воєнного, стали відтворюватися цілком відкрито і подаватися найчастіше як «альтернативні» (читай – правдиві) історії, але правдиві саме через свою опозиційність офіційному дискурсу. Головний парадокс цього процесу полягав у тому, що оті «нові» відкриття і «правдиві» історії містили в собі погано приховане намагання стати новим домінантним історичним наративом. У результаті виник конфлікт двох дискурсів – старого, радянського, що будь-якою ціною намагається втримати свої позиції, і нового, «альтернативного», що претендує на роль офіційного.

В даному випадку мова йде про спробу замінити версію *Опору* версією вже згаданої *Абсолютної Жертви*. В рамках обох дискурсів, протистояння яких триває, колишній оstarбайтер намагається розмістити свою історію. Це, своєю чергою, ускладнюється фактом компенсаційних виплат, які вже на сучасному етапі протиставили цю групу людей іншим учасникам війни, передусім ветеранам. Вплив компенсаційних виплат на аксіологічний компонент наративу міг би стати темою окремого дослідження; я визначу цей вплив як одну з трьох умов, які детермінують громадський, публічний дискурс і які так чи так зумовлюють розповіді колишніх оstarбайтерів.

Друга зі згаданих умов – це відсутність рамкового конструкту певної загальноприйнятої версії минулого оstarбайтерів у цілісній усталеній і звичній

⁸ У вітчизняній історіографії див., напр.: *Потилчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації*. Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999; *Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947)*. К., 2002; *Лапан Т. Д. Вербування і депортация населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.)*. Автореф. дис... канд. іст. наук. Львів, 2005; та інші.

для наших співбесідників радянській пам'яті про війну. Усе минуле життя цих людей пройшло в радянській державі, від мітів та ідеології якої на схилі віку дуже важко відмовитися. І тут величезного значення набуває спроба співвіднести себе і свій досвід з історією свого народу, спроба вписати свою історію в історію народу, ще раз підкреслю – народу радянського.

Третя умова, своєю чергою, сформована новою версією, яку поступово сприймає сучасне суспільство і яка протистоїть колишній радянській. Це версія вже згаданої жертви, як вдало назвав її російський дослідник: жертви двох диктатур – нацистської та радянської. При цьому зв'язок нового міту Абсолютної Жертви та компенсаційних виплат, на мій погляд, не потребує доказів.

Перш ніж перейти до розгляду особливостей особистих спогадів колишніх оstarбайтерів і співвіднесення їх зі спогадами груповими та колективними, вважаю за доцільне зробити три вступних зауваження. Перше стосується питань, які ми могли б поставити перед собою при аналізі даної групи текстів інтерв'ю і пов'язаних з ними методів роботи з цими текстами. На мій погляд, таких питань (звичайно, в дуже узагальненому вигляді) може бути два. Це проблема вивчення *інституту* примусу до праці і проблема вивчення *досвіду* примусу до праці. Наприклад, при вивченні *інституту* примусу до праці як феномену військової доби дослідницький інтерес спрямовано на пошук інформації про житлові умови, деталі побуту, розпорядок дня, характеристики виробничого процесу, особливості способів заохочення й покарання, специфіку системи забезпечення певного табору тощо. Наше завдання – вивчення *досвіду* примусу до праці, який після завершення війни і далі підлягає особистісному трактуванню й перегляду аж до сьогоднішнього дня. Цілком новий погляд на явища дає нам розвиток змісту інтерв'ю та інтерпретація символів, метафор і значень, які в ньому містяться.

Виходячи з поставленого завдання – вивчення саме досвіду примусу до праці, я роблю друге вступне зауваження, що стосується обраного методу роботи з текстами інтерв'ю. Тут мова йде про метод конденсації смислу¹⁰, який містить п'ять стадій. Перша – все інтерв'ю уважно читається повністю, щоб дослідник міг отримати про нього цілісне загальне уявлення. Друга стадія передбачає виділення із висловлювань респондента природних смыслових одиниць у тому вигляді, в якому вони були висловлені. Третя стадія припускає стисле й лаконічне формулювання домінантної теми у природних смыслових одиницях. Співвіднесення змісту смыслової одиниці й основної проблеми інтерв'ю є четвертою стадією процедури конденсації смислу. П'ята ж дає можливість зв'язати разом виділені теми і смисли у вигляді якогось описового твердження. Застосування такого методу до аналізу усних історій колишніх оstarбайтерів дозволило мені насамперед визначити співвідношення спогадів про безпосередній примус до праці як основну проблему інтерв'ю з іншими смысловими одиницями в розповідях колишніх оstarбайтерів.

І, нарешті, третє зауваження. Викладені тут спостереження й висновки стосовно особливостей усних історій колишніх оstarбайтерів ґрунтуються на результатах аналізу тільки однієї окремої групи всередині т. зв. «мнемонічного співтовариства» східних робітників, а саме – колишніх працівників промислових

¹⁰ Про метод див.: Кваде С. Исследовательское интервью. М., 2003.

підприємств (за винятком лише фрагмента інтерв'ю ПЄ/05-03). Формат наших бесід передбачав розповідь про один, трагічний для цих людей досвід – примусове перебування в Німеччині в роки Другої світової війни. Кожному респондентові перед початком інтерв'ю було поставлене тільки одне запитання: «Розкажіть, будь ласка, про Ваше перебування в Німеччині в роки війни», намагаючись, наскільки це можливо, не втручатися в подальшу розповідь. Цей підхід дозволив побачити кожну історію такою, якою її створив оповідач самостійно: без структурованого питальника, з власними асоціативними низками і зв'язками, з повільним, часом надзвичайно важким пошуком слів для опису того, від чого довгі роки відверталося суспільство, не бажаючи прийняти і зрозуміти особистий біль одного й історичність образів гідності багатьох.

Застосування даного методу до аналізу усних історій колишніх оstarбайтерів дозволило зробити висновок про те, що примус до праці як такої сприймається і пригадується колишніми примусовими робітниками як складова, але не визначальна частина здійсненого насильства. Рабська, невільницька праця стоїть в одному ряду з насильницьким розлученням з батьками, родичами, друзями і подругами, з примусовою депортациєю, з голодом і пошуком засобів до існування, з поставленням у незвичні побутові, соціальні й економічні умови й опором їм.

Саме голод і пошук засобів до існування є однією з головних смыслових одиниць у розповідях про повсякденне життя колишніх «східних робітників»: «*А насчет кормежки – это было что-то страшное. Это было что-то страшное – вот эта грязь, эта трава всякая, косой косили на лугах, в кастрюлю бросали, варили и давали нам есть*» (ВЧ)¹¹. «*Кормили ужасно, брюкva с червями, кусочек хлеба, грамм 10 маргарина, суп – червей выбросишь, брюкву еши и все. У меня был вес 44 килограмма*» (АГ)¹². «*Вот привезли... бараки, деревянные бараки, вот ... колючая проволока, вот, мусорка рядом, свалка, ...из которой люди вылезали. ... Брали эту, оғрызки всякие кушать, потому что голодные были*» (АБ)¹³.

Голод часто штовхав на крадіжки, абсолютно виправдані з точки зору тих, кому судилося його пережити: «*Мы ходили воровать в таком, в лагере, когда привезли нас. Вот дежурили в столовой. А, что там нам... нам брюкву давали гнилую такую, там жрать нечего было... И вот сказали, значит: "Будем ночью ходить на кухню воровать". Вот когда немец заснет где-нибудь. А мы, значит, ходим. И вот эта Шура, мы ее чуть не лупили... Она не хотела. Она говорит: "Не давайте мне есть, я вот..." Она не ходила. А я ходила. Я ходила. И мы ее... последним делились вот с ней. Я ходила, картошку воровали. Ну, что там еще? Сырую брюкву. Сырую брюкву можно было есть, а вареную невозможно*» (КЧ)¹⁴. «*Ну, воровали по магазинам. Ходили по магазинам. Заходишь в магазин. А у них же тогда воров не было. У них все пооткрыто. Заходишь в магазин, а она себе сидит там на кухне. Частный магазин. Дверь открыта, она там, на кухне сидит что-то делает И у них звоночек такой: "Дзинь, дзинь". Ну, а мы же уже приспособились, значит. Заходишь в магазин только, она же не знает,*

¹¹ Особистий архів автора, ВЧ/02-03.

¹² Особистий архів автора, АГ/02-03.

¹³ Особистий архів автора, АБ/06-03.

¹⁴ Особистий архів автора, КЧ/04-03.

что пришел русский какой-то или украинец. Вот Приходишь в магазин... Пока она... Ну уже ж не первый раз, соображаешь... А карточки лежали на прилавке, так уверху. Такой, значить, прилавок стеклянный, как холодильник, а там карточки лежали. Ото, подходишь, в карман, раз, а потом стал, стоишь. "Вас волен зи – Что вы хотели?" Я говорю, там: "Бром или Бутер". – "Картен". – "Найн. Найн". ("Не. Не. Без карты...") А уже карточки в тебя в кармане. Колбасу всю за пояс или что-нибудь такое. Ну, проходило, проходило...» (БЗ)¹⁵.

Своєю чергою, саме в контексті катастрофічного становища з продовольством колишні оstarбайтери згадують співчутливе ставлення до себе, допомогу й підтримку тих, з ким пліч-о-пліч протягом кількох років довелося працювати на одному підприємстві: «Был у нас мастер Эмиль... Бывший пленный, той войны еще, пожилой мужчина. И он нам очень помогал, он нам бутерброды приносил, кому обувь приносил. Все же босые были. А жена его все время передавала нам кушать что-нибудь. И так было до освобождения» (АГ)¹⁶. «А одна немка... она была монашкой, но ее заставили тоже работать. Ей было 32 года, ее звали Эрна. И это... Она ей [Вале] платье подарила, туфли подарила, и так иногда бутербродик какой-то даст Ну, так ее опекала. Мы же рядом работали» (ЮШ)¹⁷.

Навіть опис визволення, яким завершується більшість інтерв'ю, асоціюється найчастіше зі зміною в постачанні продовольства: «И там англичане нас, конечно, кормили на убой. Каждому каждый день плитка шоколада, 10 сигарет Кемел и Честерфилд... Но кормили там изумительно. Запомнилось на обед третье блюдо. Открытая консервная банка, а в ней сок. Громадная груша, красавая, я такого и не видел. Думал, Боже мой! Питание у нас на заказ было, я сегодня подчеркивал то, что хотел бы скушать завтра» (ГМ)¹⁸.

«Збир.: А кто освобождал вас?

Інф.: Американцы. Американцы.

Збир.: Помните как?

Інф.: Ну, как... Кормили хорошо, когда освободили, хорошо кормили. И даже по комнатам носили, эти, печенья, и шоколады, и... У американцев было очень хорошо» (ВІ)¹⁹.

Нарешті, тема голоду, мабуть, єдина «виводить» оповідача за межі розповіді про безпосереднє перебування на примусових роботах у Німеччині: «А после войны голод снова. Голод. А вы знаете, голод страшнее, чем война, это точно. Вот говорят: "Чтобы только войны не было!" Нет! Чтоб голода и холода не было. А то... Лучше пускай убьют, но не это... не переживать этот голод и холод. Не переживать голод и холод! Насмотрелись, на каждом шагу, пуховые лежат» (ЗК)²⁰. Показова в з'язку з цим зроблена на початку інтерв'ю заява: «Мне очень тяжело досталась моя жизнь. В некоторых случаях я был, такое

¹⁵ Особистий архів автора, БЗ/02-03.

¹⁶ Особистий архів автора, АГ/02-03.

¹⁷ Особистий архів автора, ЮШ/06-03.

¹⁸ Особистий архів автора, ГМ/04-03.

¹⁹ Особистий архів автора, ВІ/05-03.

²⁰ Особистий архів автора, ЗК/06-03.

впечатление, что я родился в рубашке, и часто это случалось и в Германии, и дома, и до возвращения и при возвращении с Германии, но 1932–33 годы, когда моя мама была... моя мама умерла от коммунистической голодовки – это страшно, страшно, страшнее фашизма. Это по моей жизни идет со мной рука об руку всегда, всегда, всегда. Проклинаю коммунистов!» (ВЧ)²¹.

Друге місце в розповідях займає опис житлових умов, деталей побуту, розпорядку дня і специфіки роботи: «Значит, прежде всего нам выдали робы такие. Нас одели в такие комбинезоны. Здесь у нас было спецобмундирование такое, здесь ложка была, под мышкой у нас была коричневая миска здесь. Теперь, мы, значит, это самое, вот синий комбинезон и на ногах – эти деревянные сабо. Колодки мы их называли. Эта кирзовая перепоночка... Это станок, револьверный станок, который имеет шесть операций. Болванка целая, мы ее закрепляли, потом первое сверло, мы шли, буравили, потом больше, еще больше... Шесть операций, все это переворачивается и идет.. Такой резак был. Сверло, значит это шероховатое. <...> Работали мы по 12 часов. В б был подъем, мы шли в столовую, нам давали что-то поесть, и до б вечера. Возвращались, шли в столовую, что-то кушали и снова шли в эту конюшню» (ВГ)²². «Лагерь Галензее. Находились в лагере Галензее, значит, мы месяцев, наверное, пять... Ну, как там? В бараках содержали нас по... 10 человек в комнате было. Двойные нары были, так.... Сносно было все, так. Были матрасы... вот сейчас не помню с чем, но, по-моему, не тюфячные матрасы были, не соломой набиты, нет. Нормальные, не тюфячные матрасы были. Одеяла были, простыни были, подушки были, тоже нормальные подушки, все нормальное было. Бытовые условия неплохие... По тем временам – неплохие. Ну, как? Давали там утром завтрак. Позавтракали. Потом построили всех по пятерочкам. Полицаи по краям, если темно было, с фонарями шли утром. Водили на завод "Грюневальд". Я попал на склад. Инструментальный склад. Я, значит, раскладывал там всякие инструменты и детали там всякие. Ну, это продолжалось, так, наверное, до 43 года» (БЗ)²³.

Аналіз типових ситуацій, дійових осіб і їхніх характеристик у спогадах колишніх оstarбайтерів дозволяє виділити своєрідні форми опору примусовій зміні звичного способу життя, з яким зіткнулися мобілізовані цивільні робітники. В основному це була непокора, або епізодичне пропускання роботи, дрібні крадіжки, або, найчастіше, ігнорування наказу про постійне і повсюдне носіння нашивки «ОСТ»: «Как можно еще было обдурить? Вот если человек на больничном, то он мог уйти на работу со здоровыми. Те пошли на работу, а он по городу целый день шатается, а потом к нем примкнет и вернется назад. Нас там, на проходной, не проверяли... Обычно у нас ОСТ был... Мы его либо пониже где-то пришивали, чтобы рукой вот так прикрыть... Когда надо сказать – вот я, а если не надо, так там закрыл. Или за бортом, здесь, маленьким таким делали. Или на булавке – прицепил и вот – я хороший. Раз, снял и уже я немец, по крайней мере, не оstarбайтер» (ГМ)²⁴.

²¹ Особистий архів автора, ВЧ/02-03.

²² Особистий архів автора, ВГ/06-03.

²³ Особистий архів автора, БЗ/02-03.

²⁴ Особистий архів автора, ГМ/04-03.

Виділяючи в усних історіях інші, не менш важливі смислові одиниці, нам здається можливим говорити про характерні для колишніх оstarбайтерів стратегії виживання, що імпліцитно присутні в їхніх презентаціях минулого досвіду, головна з яких полягала у формуванні нових дружніх, часто близьких стосунків. Тут, однак, обов'язково слід враховувати ту обставину, що більшість оstarбайтерів, інтерв'ю з якими маємо можливість проводити сьогодні, були дуже молодими людьми. Це були практично діти, які на момент примусової депортації заледве досягли повноліття. Працювати ж їм довелося переважно з людьми значно старшого віку, і нерідко, попри всі заборони нацистської влади щодо будь-якого контакту, їхні стосунки набували характеру батьківського заступництва. Водночас юнаки і дівчата, які були силоміць вивезені за тисячі кілометрів від батьківщини і поставлені в незвичні умови, далі спілкувалися між собою, влаштовували у вільний час маленькі свята, знаходили нових знайомих, сварились і мирилися, закохувалися і розставалися: «У меня был кавалер француз. Он работал у хозяина, рядом с лагерем. Как только приехали, сразу выскочили на шоссе, нам разрешилось, лагерь в лесу был. А тут же село недалеко. Идем по дороге в село, дорога обсажена фруктовыми деревьями. Шла с сестрой двоюродной и подружкой. Сидят два парня и сразу нас остановили. Пригласили нас садиться. Познакомились, и в меня влюбился этот француз... На каком языке общались? А на таком, немые же понимают друг друга... Они были военнопленные, жили в том же селе в лагере, а работали у хозяина... Встречались не каждый день, это ж надо у лагерного просить разрешения, или через забор... Женщины, которые работали с нами, были в возрасте. Мы их мамами называли. Мастера были и мужчины, и женщины. Один был такой хромой, на фронт не годился. Чтоб кто обиждал нас – такого не было... Письма писать разрешали. Даже приезжали немцы, солдаты, которые тут у нас в Ольшанах были и знали, что у нас за лагерь. Мой отец передал нам тапочки, дал солдату, и он привез их нам. Так что сказать, чем, как, кто нас обиждал? Мы письмо ним передали, он приехал с отпуска и рассказал отцу, где я, что детей ваших знаем и видели... На заводе сложнее. А у хозяина, что – он их пичкает тортами, они их пекли. Я ходила к сестре, меня угождали. Хозяева относились хорошо, сестра была у хорошей хозяйки» (МГ)²⁵.

З одного боку, подібні спогади постають альтернативою до санкціонованого владою замовчування, маніпулювання пам'яттю і створення уявної єдності поглядів на минуле, але, з другого, в них не помітно прагнення спростувати загальноприйняті версії минулого, викрити одних і прославити інших, скинути старі й утвердити нові ідеали і подвиги. Своїми спогадами, роздумами, оцінками, думками і переживаннями ця група формує власні, відмінні від офіційного способи розповіді і пам'яті про війну – з іншим ракурсом й іншою системою координат, у якій сприймаються і згадуються події війни.

Але конструювання власного «простору пам'яті» неминуче стикається з проблемою його співіднесення з пам'яттю колективною, і саме пошук шляхів «уписування» себе й свого досвіду в межі офіційного дискурсу про війну

---

²⁵ Особистий архів автора, МГ/05-02.

відбувається шляхом певних зрушень у так званій «вертикальній» організації пам'яті, коли окремі значущі для респондента епізоди розкриваються в контексті важливих воєнних або політичних подій: «*Как получилось?.. Понимаете, у них спальни – отдельно девочки, отдельно мальчики их спали. И у них почему-то было заведено... Так оно же везде, знаете, раньше наши жили люди обеспеченные и богатые. Горшки ночные стояли, я выносила, я мыла их. Вынесла два горшка и поставила в коридоре. А меня кто-то позвал, я поставила. Шел мальчишка, как дал, и оно разлетелось все по этому... Вдруг приходит моя хозяйка, вся красная, и давай меня бить по щекам. Я не ожидала, так все хорошо было. И вдруг отакое вот.. Ох... И тут же она сейчас же – иди подавай, иди то, иди то, иди то... Видимо, плохие вести были со Сталинграда. Там уже начали бомбить, Польшу... Да! Да уже Германию стали американцы бомбить. Видно, у них уже было такое настроение. Ну, я и получила. Потом я плакала целый день*» (ПЄ)²⁶.

Якщо оцінка звичайного німецького населення в усних інтерв'ю колишніх остарбайтерів конструює образ «чужого» як «свого іншого» – при всьому контрасті не відторгненого і навіть сприйнятого з симпатією, то введення в оповідь німця-начальника (цеху, табору, або хазяїна-«бавера») породжує конфлікт асоціацій, зумовлений обов'язковим для офіційного дискурсу про війну образом ворога. Безумовний ворог – це есесівець, поліцай, наглядач: «*Есть среди них отдельные такие, такие фашисты, что даже плюнуть не хочет тебе в морду*» (ВЧ)²⁷. Водночас «*есть такие, которые готовы все отдать. В общем, больше чем половина людей относились к нам хорошо*» (ВЧ)²⁸. Але безпосередній начальник у цю систему координат не завжди потрапляє: з одного боку, як представник влади, яка санкціонувала насильницький і необмежений примус до праці, він зasadничо також був і залишався ворогом, з іншого – практика щоденного спілкування часто свідчила про зворотне. Неможливість співвіднесення цих двох моментів в оповіданнях колишніх остарбайтерів реалізується у вигляді своєрідної «заміни», наприклад, етнічної належності начальника.

Характерними в цьому зв'язку є фінальні епізоди «суду» над колишніми господарями. Приниження і примус, які «східні робітники» відчули на собі, породили в них загострене почуття справедливости до тих, хто в умовах узаконеного й безкарного насильства не перейшов межу людянosti, але після закінчення воєнних дій мігстати жертвою «справедливої карі»: «*Когда пришли американцы, зашли в барак, и американцы обратились к нам. Говорят: "Ну, скажите, вас шеф наказывал? Или нет? Вот если он наказывал – мы его расстреляем!" И все замерли. А потом, я уже не помню, кто-то сказал: "Нет". А он стоял... побледнел весь. Он нас никогда не наказывал. Не наказывал...*» (РК)²⁹.

І одразу ж: «*Вот почему мое такое впечатление, только мое, он как еврей [підкреслення мое. – Г. Г.]. Он знал, чем это все могло закончиться, он нас никогда не наказывал и более или менее к нам относился*» (РК)³⁰.

²⁶ Особистий архів автора, ПЄ/05-03.

²⁷ Особистий архів автора, ВЧ/02-03.

²⁸ Особистий архів автора, ВЧ/02-03.

²⁹ Особистий архів автора, РК/06-03.

³⁰ Особистий архів автора, РК/06-03.

Або інший епізод: «Был момент Приехали со второй смены, нам дали кушать. Мы посмотрели, а там черви, с червяками была эта баланда, как мы называли. Подняли вой среди ночи. Ну, у нас был этот, фюрер герр Шнайдер. Но я чего-то замечала, что он как бы был наш [підкреслення мое. – Г. Г.]. Потому что были такие моменты, что можно было подумать. Вот мы подняли плач в лагере, вой. Ну, приехали со второй смены, что нам такую дали баланду. Он пришел, мол, что такое. Мы показываем, все. А он: “Майн киндер. Майн киндер”, – мол, что сейчас будет картошка. Ну, он их заставил, чтоб отварили картошки нам» (ГГ)³¹.

Конфлікт асоціацій реалізується також у «заміні» автора висловлювання – позитивну оцінку німця-начальника колишні оstarбайтери часто дають словами інших персонажів своїх історій: «Девчата знали меня, говорю, это Вася, позовите Соню. “Что случилось?” Вот, говорю, так, и так, и так. Слыши... “спи, лежи, я утром пойду к коменданту, лагерфюреру, вот такой мужик”. Меня он уже лично знал» (ВЧ)³². «Он пообещал поговорить со своим начальником лагеря. Он говорит: “Он хороший человек, думаю, что поможет Но к нам в лагерь он взять не сможет, наш – мужской”» (АГ)³³.

Крім подібних «замін», для розгляду моделі препрезентації минулого характерним є також «забування» і «витіснення» досвіду примусу і насильства, до якого вдаються самі оповідачі. Внаслідок цього витіснення відбувається ухиляння від переказу, спотворення розповіді про події й особисту участь у них або так звана «наративна редукція» – свідоме зменшування, зниження значущості тих чи тих подій або дистанціювання від них, часткове або повне. Для того щоб стати предметом оповіді, у цьому випадку досвід зазнавав узагальнення, а не індивідуалізації, про що свідчить постійне оперування категорією «ми»: «нас угнали», «ми їхали», «нас розподілили», «ми жили», «ми працювали» та ін.: «Работали мы по 12 часов. В был подъем, мы шли в столовую, нам давали что-то поесть, и до вечера. Возвращались, шли в столовую, что-то кушали и снова шли в эту конюшню. Разрешалось нам на воздухе быть... Под стенкой мы сидели по одному, плотно, и дышали немного воздухом. И естественно на расстоянии ограждение было, и проволока была, все. Естественно, ходили немцы там и кричали на нас: “Русише швайне”. Мы старались больше к забору приблизиться, проходило время день за днем. Мы работали 12 часов днем, на следующей неделе 12 часов ночью. <...> Лагерь был деревянный. По центру дверь, на две половинки, туда-сюда открывалось. Умывальник был. Нам давали какую-то одежду. В критические дни нам не давали ничего» (ВГ)³⁴ [підкреслення мое. – Г. Г.].

Але «розчинення» власного досвіду в множинному досвіді інших поступається місцем індивідуалізації, коли відбувається осмислення життєвого шляху загалом: «Я вообще философствую о том, ну, что бы было со мной, если бы я не попал в Германию? Неизвестна моя судьба, если говорить с точки

³¹ Особистий архів автора, ГГ/04-03.

³² Особистий архів автора, ВЧ/02-03.

³³ Особистий архів автора, АГ/02-03.

³⁴ Особистий архів автора, ВГ/06-03.

зрения жизни... Вот Одну версию, которая подтверждается жизнью, что я жив до сих пор, это когда я был по этим лагерям и вернулся, несмотря на бомбёжки; что ранен, я вернулся домой. А другая линия, я бы остался в Харькове, как многие мои сверстники, когда Харьков первый раз взяли в 43 году, весной. Они все попали... в армию. Причем не вооруженные. Их только всех сформировали и... и повели там, на Мерефу... Немцы их там поубивали. Это же сила, которая не вооружена была. И там это пушечное мясо. Вот что. Они никакой пользы ни своей стране не дали, ни себе. Вот так у нас на улице многие... 26 год, 25 год, покосила именно вот эта дурь. Вот Вот такая вот штука» (ГМ)³⁵.

«Інф.: Ну вот, то, что я хотела вам сказать – везде тянулось за мной это пятно.

Збир.: А в чем выражалось?

Інф.: Замуж было выйти трудно. ... Все более или менее карьеристы. Хотят какой-то карьеры. Такой любви, которая преодолевала бы это все – не было. Поэтому выйти замуж тем, кто был в Германии, было сложно. Были у меня такие конкретные случаи, которые вот так, кончались ничем. Я знала почему. Потом по поводу продвижения на работе. <...> Как мне потом сказали – было негласное указание. Не давать ходу тем... не продвигать их по службе <...>. Того выдвигают, а меня придерживают; тому зарплату повышают, а мне придерживают. В колхоз посылают – я первая. Завалы разбирать – я первая. Командировки длительные. Я потом и любила эти командировки. Я когда уезжала в командировку длительную, я перекрецусь, слава Богу. <...> Я видела, что даже и попытки мои рассказать о Германии люди встречали настороженно.

Збир.: Почему?

Інф.: Ну, чтобы я не вмешивала их в это дело. Между собой мы, остатбайтеры, никогда не говорили о Германии. Так что я всю жизнь жила под этим самым гнетом. <...> Семью устроить я не могла вовремя. Боже сохрани, ни о какой аспирантуре не могло быть и речи! Сиди и не рытайся. И я решила: ах, раз так – спорт, концерты, театры! Создавалось впечатление, что я всю жизнь прожила в свое удовольствие. <...> Не та в памяти осталась травма, что от немцев, а то, что наши ко мне так относились – это меня больше травмировало. Вернувшись на родину, я была счастлива, я радовалась всему, что меня окружало дома, радовалась встрече с мамой. Меня можно было лишить карьеры, закрыть передо мной все пути к созданию семьи, даже лишить меня свободы, но одно нельзя было сделать – это отнять у меня счастье возвращения на родину!» (ЗБ)³⁶.

При аналізі цих оповідей постає питання: де саме, в яких часових та просторових рамках розташовані спогади про війну? Нижня хронологічна межа в нашому випадку – це напад нацистської Німеччини на Радянський Союз, що в наших оповідях обмежує метанарративний контекст війни Великою Вітчизняною, а не Другою світовою. І в цьому, здається, й полягає головний вплив радянського

³⁵ Особистий архів автора, ГМ/04-03.

³⁶ Особистий архів автора, ЗБ/06-03.

дискурсу про війну на спомини індивідуального характеру. Інша, не менш важлива особливість цих історій стосується розповіді про абсолютно унікальний досвід війни, набутий на чужій (у найширшому сенсі цього поняття) території. Тому взаємовідносини «свій–чужий» є однією з основних тематичних домінант записаних інтерв'ю.

Ще раз підкresлю, що всі ці зазначені особливості характерні для спогадів колишніх працівників промислового сектору нацистської економіки, саме вони й склали згадану вище збірку. На завершення доречно було б окреслити параметри їх можливого порівняння з історіями тих примусових робітників, яки були зайняті в сільському господарстві та в ролі прислуги. Однак тут доведеться відмовитися від цитування, тому що для попереднього (в даному випадку) аналізу було використано інтерв'ю, записані в межах Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, що залучалися до рабської та примусової праці³⁷, який ще триває і оформлення супровідної документації та кодування інтерв'ю до якого ще не завершено.

Спогади сільськогосподарських працівників і прислуги зовсім інші; з оповідями тих, хто працював на промислових підприємствах, їх тематично об'єднує лише досвід транспортування до Німеччини, далі сюжети наративів з очевидних причин відмінні, а оцінки, які вони містять, можуть бути абсолютно протилежними. Стосується це насамперед проблеми голоду – якщо він є тематичним пріоритетом інтерв'ю «промислової» групи, то в групі «сільськогосподарській» перше місце посідають детальні розповіді саме про господарства, в яких довелось працювати. І тут, здається, особливо важливо звернути увагу на таку проблему. Звичайно, при аналізі як інституту, так і досвіду примусу до праці із залученням матеріалів інтерв'ю важливо диференціювати тексти за місцем роботи їх авторів, тобто промисловість, сільське господарство, будівництво, робота на залізничному транспорті, прислугою тощо. Але не менш важливо обов'язково брати до уваги те, представник якої культури свого часу був залученим до примусової праці – міської/модерної чи сільської/традиційної. Виразна різниця між споминами представників цих двох культур помітна при аналізі інтерв'ю саме колишніх сільськогосподарських працівників, що й становить їх головну особливість.

Насамперед тут мова йде ось про що. Якщо колишній оstarбайтер народився й виріс у селі, то свою працю в господарстві німецьких «баурув» він описує як звичну і давно знайому, з цікавістю порівнюючи види сільськогосподарських культур, методи роботи, організацію господарства загалом. Інакше кажучи, любов до землі й звичка працювати на землі, що сформувалися ще до вивозу до Німеччини, значно полегшили цій групі людей перебування на примусових роботах у сільському господарстві, а також пом'якшили гостроту кризи ідентичності, яку перенесли всі примусові робітники. Показовою в цьому зв'язку є розповідь (записана в рамках *Lebensgeschichten*-проекту як відео інтерв'ю), де колишній оstarбайтер розмірковує про причини своїх втеч із залізничних робіт. Він утікав двічі, в результаті чого потрапив до концентраційного табору Бухенвальд, звідки його й визволили у квітні 1945 року. Причиною своїх утеч

---

³⁷ «Dokumentation der Lebensgeschichten ehemaliger Zwangs- und Sklavenarbeiter».

він зазначив не бажання потрапити додому чи до «своїх», а намагання змінити місце роботи – працювати у «хазяїна», в сільському господарстві, тому що, як він сам неодноразово повторив і наголосив, любив роботу на землі й бажав працювати саме тут.

Відмінність досвіду представників міської й сільської культур можемо побачити й поза межами їхніх розповідей про час перебування в Німеччині, це особливо помітно в описах початку війни й тих змін, що принесла до їхнього життя окупація. Українське село – це завжди порівняно замкнута спільнота добре знайомих між собою людей з характерною патріархальною психологією. Значною мірою це коло «своїх», і коли тут з'являється «чужий», його сприймають зовсім інакше, аніж у великому місті. Наприклад, поява у місті «чужого», тобто ворога, призводить до руйнування переважно матеріальних речей. Це зруйновані будівлі, розладнана інфраструктура, й апoteозом споминів про окупацію міста часто постає розповідь про бомбардування. В окупованому ж селі насамперед руйнуються міжособистісні зв'язки, з'являються зрадники, старости й поліцай, які до війни були частиною сільської спільноти, «своїми». Саме поліцай, «свої», складали по селах списки юнаків і дівчат, що мусили потрапити до Німеччини, в місті ж цю роботу виконувала офіційна установа – деперсоніфікована «біржа праці». Через це тематична одиниця примусового вивозу трагічніша й емоційніша саме в оповідях представників традиційної культури. Своєю чергою, життя перед очима всієї сільської спільноти, загальне знання всіх перипетій примусової мобілізації значно полегшувало повернення колишніх оstarбайтерів до рідних домівок: їх зустрічали без тієї агресивної підозри, що була характерною для міста. У кожному разі зміщення акцентів з аналізу спогадів про роботу на підприємствах, сільському господарстві тощо на аналіз оповідань представників міської, модерної, та сільської, більш традиційної, культури відкриває нові перспективи дослідження досвіду примусу до праці в нацистській Німеччині під час Другої світової війни.

Чимало сказано про особливі місце усних спогадів як історичного джерела, про методи, які застосовують, аналізуючи лише усні історії, і методи роботи з будь-яким видом спогадів, про взаємозв'язки пам'яті колективної/публічної і пам'яті суб'єктивної/особистої. Про ту індивідуальну пам'ять, яка багата на неточності, зайві або, навпаки, пропущені деталі, які іноді настільки суперечать документальним свідченням, що може виникнути спокуса назвати їх «неправдивими» і назавжди відмовитися від них як від історичного джерела. Справді, між офіційними документами й спогадами очевидців, перекрученими, перебільшеними, які буквально перетворилися на міт – глибочить безоднія. Але в цій безодні – вся складність національної самосвідомості й національної історії (А. Портеллі), а осягнення й осмислення цієї різниці і є суттю епістемологічної цінності пам'яті як категорії історичного пізнання.

Список респондентів

ВЧ – чол., 1918 р. н., м. Донецьк, інтерв'ю записане 21.02.03

АГ – жін., 1925 р. н., Курська обл., Кривцовський р-н, с. Пересеп, інтерв'ю записане 21.02.03

АБ – жін., 1925 р. н., Сумська обл., Штепівський р-н, с. Дмитрівка, інтерв'ю записане 05.06.03

- КЧ – жін., 1926 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 08.04.03
БЗ – чол., 1923 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 21.02.03
ЮШ – жін., 1926 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 19.06.03
ГМ – чол., 1926 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 03.04.03
ВІ – жін., 1925 р. н., Бєлгородська обл., Грайворонський р-н, с. Козача Лисиця, інтерв’ю записане 27.05.03
ЗК – жін., 1924 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 17.06.03
ВГ – жін., 1923 р. н., Сумська обл., м. Білопілля, інтерв’ю записане 24.06.03
МГ – жін., 1926 р. н., Гомельська обл., с. Верхнє, інтерв’ю записане 26.05.02
ПЄ – жін., 1926 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 29.05.03
РК – жін., 1927 р. н., Орловська обл., Долгоруковський р-н, с. П’ятницьке, інтерв’ю записане 24.06.03
ГГ – жін., 1921 р. н., м. Харків, інтерв’ю записане 08.04.03
ЗБ – жін., 1914 р. н., м. Бєлгород, інтерв’ю записане 24.06.03

Helinada GRINCHENKO

Oral Testimonies of the Ostarbeiters: Lessons of Analysis

This article is devoted to the problem of the existence of a certain model, in the frames of which former «eastern workers» construct the stories about their personal experiences of forced work in Nazi Germany. The main ideas and conclusions of article are based on the analysis of interviews with former Ostarbeiters recorded in 2003 and published in a volume «Non-made-up. Ostarbeiters’ oral histories» (Kharkiv, 2004). The autor uses the situational methodology of analysis, combining methods of reconstruction, sense condensation (brief expression), categorization, narrative structuring and interpretation, and also generative model of narrative institutionalization. The sense condensation method leads to the conclusion that compulsion to labour itself is perceived and recollected by the former Ostarbeiters as an integral but not the determinant part of the experienced violence. In fact, their experience of the slave labour is in one line with many other traumatic experiences, such as forced separation from parents, relatives, friends and beloved ones, deportation, placing in unusual living conditions, and resistance. Singling out important meaningful units of the oral stories, it is possible to identify some typical survival strategies of the former Ostarbeiters implicitly articulated in their representations of their war experiences. One of them is making new friends and establishing of close relationships. The attempts to find a way of «insertion» of the personal experiences of former Ostarbeiters’ into the official version of war history is the main peculiarity and inconsistency of such narratives. The former Ostarbeiters’ stories are still under influence of the Soviet official ideology which implied the «denial of memory» of individuals, marginalized and isolated them. Only since recently such people are gradually becoming recognized by society, finding their niche in the frames of the post-Soviet historical discourse.